

**АРХЕТИПНІ СИМВОЛИ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ
(НА ПРИКЛАДІ АРХЕТИПНИХ СИМВОЛІВ ВОДА ТА ВОГОНЬ)**

У статті розглядаються архетипні символи, що є найдавнішими символами людства. Проведене дослідження базується на підході К. Юнга, який розглядав архетип як основу колективного несвідомого. Вивчаються такі архетипні символи як вода та вогонь.

Ключові слова: архетип, символ, архетипний символ, символічне значення, вода, вогонь.

Тимонина А. Ю. Архетипные символы как средство создания языковой картины мира (на примере архетипных символов вода и огонь). В статье рассматриваются архетипные символы, являющиеся самыми древними символами человечества. Проведенное исследование основывается на подходе К.Юнга, который рассматривал архетип как основу коллективного бессознательного. Изучаются такие архетипные символы как вода и огонь.

Ключевые слова: архетип, символ, архетипный символ, символическое значение, вода, огонь.

Timonina A. Yu. Archetypal symbols as means of creating language picture of the world (on the examples of archetypal symbols water and fire). The article deals with the archetypal symbols that are the first symbols of the mankind. The investigation is based on K. Yung's approach, who studied archetypes as the basis of "collective unconscious". Such archetypal symbols as water and fire are studied in the given article.

Key-words: archetype, symbol, archetypal symbol, symbolic meaning, water, fire.

Дослідження символів що функціонують у мові є досить складним завданням враховуючи багато підходів, що існують з цього приводу. Одним з суперечливих питань постає проблема визначення архетипності у відношенні до символів, саме це складає **актуальність** даної статті. **Мета** статті полягає у дослідженні архетипних символів як одного з засобів створення мовної картини світу.

Перш за все визначимо, що символ розглядається нами як об'єкт, який використовується замість чогось іншого, більш абстрактного. Зазвичай, для повного розуміння значення символу необхідно мати певні знання та досвід.

Слідом за О. В. Шелестюк під мовним символом ми розуміємо «багатозмістовний конвенціональний мотивований знак. Первинне і вторинне значення в символі об'єднуються під загальним означенням» [Шелестюк 1998, с. 5]. Важливими властивостями символу, на думку О. В. Шелестюк, є образність, вмотивованість, комплексність змісту і рівноправність прямого і переносного значення, іманентна багатозначність, архетипічність, убудованість до структури вторинних знакових систем, а також універсальність в різних культурах.

Достатньо визнати, що у символі акумулюються асоціативні образи, доробки інтуїтивного бачення, культурний досвід поколінь. Тому тлумачення символів – це розвідка насамперед культурологічна й етнопсихологічна. Особливості архаїчного мислення, світогляду, репрезентовані в символах, слугують підґрунтям архетипового базису ментальності як людини, так і нації [Федоров 2009, с. 8].

К. Г. Юнг, як яскравий представник психоаналізу, розглядав символ не як атрибут свідомої діяльності людини, а як можливість опосередкованого вияву підсвідомого змісту в індивідуальній психіці та в культурі. Походження символів він пов'язував з колективним несвідомим, так званими архетипами, зближуючи при цьому символ із міфом: "Те, що ми називаємо символом, – це термін, ім'я чи зображення, які можуть бути відомі в повсякденні, але мають специфічне додаткове значення до свого звичайного смислу... Слово чи зображення символічні, якщо вони мають на увазі щось більше, ніж їхнє очевидне і безпосереднє значення" [Юнг 1991, с. 25]. К. Г. Юнг називав символами слова чи образи, значення яких виходить за межі прямого та не піддається чіткому визначенню або поясненню.

Архетипні символи, за К.-Г. Юнгом, супроводжували нас споконвіку, вони зумовлені самою матір'ю-природою, життям, зрештою, культурою. Архетипи — «первинні образи» — не мають цілком визначеного міфологічного начала (мотиву), що є їхнім сумнівним репрезентантом. Архетип є лише тенденцією до утворень деяких уявлень мотиву, що можуть коливатися в конкретних варіантах, не втрачаючи базової схеми. Архетипні образи лягли в основу міфології, релігії, мистецтва, філософії. Із неусвідомлених, темних уявлень, що переслідують людину, зокрема у сновидіннях, поступово народжуються символи, форма і зміст яких піддаються постійному опрацюванню і тому набувають краси, гармонії, планетарності. Важливу роль у шліфуванні первинних архетипів відіграла міфологія. Завдяки науці, релігії між несвідомим (підсвідомим) і свідомим утворюється розрив, але з часом у

людській психіці несвідомі процеси органічно поєднуються. Як наслідок, архетипні образи-символи входять у сферу свідомого. Психічна енергія старих архетипів та їхній вплив на людину зменшуються, входять до галузі освяченої культурою загальнолюдської символіки [Кононенко 2008, с. 165].

У той же час архетипні символи здобувають неоднозначну інтерпретацію на національному ґрунті. На основі узагальнених значень таких архетипних слів-символів, як *вода*, *вогонь*, *кров* тощо, розвиваються розгалужені семантичні поля; архетипні символи найбільш підлягають корекції відповідно до традицій, звичаїв, обрядів, культури, зрештою, — і менталітету певного народу.

Зауважимо, що будь-який символ є знаком, а його знаковість визначається сталістю зв'язку в межах певної культури чуттєвого образу з ідеєю, символом якої він виступає [Заболотська 2009, с. 152]. Так, найбільш усталено цей зв'язок представлено в традиційних символах, до яких належать архетипні символи.

Архетипи є більш складними поняттями ніж звичайні символи. Виникнувши у прадавні часи певні образи та характери закріпилися у свідомості людей, саме тому ми використовуємо ці символи у повсякденному житті та у літературних творах навіть не замислюючись. Архетипи — це такі поняття, значення яких розуміється інстинктивно, підсвідомо.

На думку О. Заболотської, перетворюючись на символи, архетипи, виступають єднанням людини з всезагальним. Вони є своєрідними образами, що знаходяться на позасвідомій сходинці пізнання й замість чітких понять насичені яскравим емоційним змістом, які не мисляться, а спостерігаються [Заболотська 2009, с. 152].

Символи-архетипи – це символи, засновані на найдавніших міфологічних або первинних несвідомих уявленнях про світ, з прихованим перенесенням. Згідно Ф. Уілрайта, головними загальнолюдськими архетипами є батько–небо, мати–земля, яйце, змія, риба, сонце–очеі, виноградна лоза, дерево (паросток), вода (ритуальне обмивання), шлях чи дорога і мандрівка, літаючий птах, коло або куля тощо [Wheelwright 1968]. Засновані на них символи виявляються в культурах, розділених у часі та відмінних за історичним розвитком.

Слід відмітити, що символ ґрунтується на культурних традиціях, він формується як цінність і спирається на взаємозв'язку всіх культурно освоєних і символізованих елементів. Зафіксована розбіжність може бути пов'язана з архетипами культури кожного народу, всім історичним і культурним контекстом символізації смислів у мові.

В фольклорному дискурсі, таким чином, можливо знайти символи-архетипи, що дозволяють окреслити універсальні елементи етномовного простору, зумовлені загальнолюдськими духовними цінностями, й специфічні, пов'язані з об'єктивізацією культурних традицій певного народу. Архетипні символи відображають предмети які оточують людей споконвіку, до них належать природні стихії, кольори, дерева, птахи, змії, метали, пори року, небесні тіла тощо.

Одним з архетипних символів виступає *вода*, лексема *вода* набирає символічного значення завдяки важливості води в житті людей та всього живого. Разом із землею, теплом сонця вона є основою життя, однією з основних стихій, що утворили Всесвіт; звідси всесія та могутність води. Світло й тепло пробуджують воду; і вона народжує й годує весь світ, тому розуміється як основа плодючості). За народними повір'ями, багато істот було народжено та жило у воді. З язичницьких часів вода використовувалась для ворожби. У забобонах символізм очисної влади води був настільки сильний, що вважалося, що вона відштовхує зло. Звідси звичай виявляти відьом, кидаючи підозрюваних жінок у водойми, щоб подивитися, спливають вони чи ні.

У всіх відомих легендах про походження світу життя сталася з первородних вод, жіночого символу потенції, позбавленої форми. Вважалося, що чиста вода, особливо роса, джерельна і дощова вода мають цілющі властивості і є формою божественної милості, даром матері-землі (джерельна вода) або небесних богів (дощ і роса) [Тресиддер 1999].

Воді наші предки поклонялися так само, як сонцю і землі. Шаною й повагою оточували воду на свято Івана Купала. Купання пов'язували з очищенням не лише тіла, а й душі [Кононенко 2008, с. 167]. Це символ здоров'я, молодості, краси, доброго настрою. Як кажуть у народі, «будь багатий, як земля, а здоровий, як *вода*». Вислів *вивести на чисту воду* йде, очевидно, від тих часів, коли визначали провину, кидаючи в річку підозрюваних у чаклунстві жінок. *Ходити біля води, пити воду* — залицятися. *Вода* в християнській символіці — це і символ очищення, Божої благодаті; з обрядом хрещення у воді поєднується ідея вступу в нове духовне життя. Отож вода має надзвичайні властивості, потаємну, ледь не містичну силу.

Водночас *вода* — цілюща сила, щастя, запорука очищення від усього брудного, негідного. Вода

уособлює саме життя, радість існування, світлі почуття, кохання. Лексеми, що належать до лексико-семантичного поля вода і пов'язані з семантикою присутності кохання, наявні вже у самих назвах пісень про кохання: „Ой у полі криниченька”, „Пливе човен води повен”, „Тече річка невеличка”, „Тихо, тихо Дунай воду несе”, „Ой у полі озеречко”. Здавна кринична вода є чистою, прозорою. Таким має бути і кохання молодої пари. До криниці дівчина виходила по воду, там відбувалися її зустрічі з хлопцем, розмови. Вода тут виступає як свідок, як запорука правдивості слів, підтвердження вірності закоханої пари один одному.

Разом з тим, річка в народних піснях часто означає перепони в коханні, неможливість молодим бути разом („Тече річка невеличка”, „Пливе човен води повен”). Тут молоді висловлюють взаємні звинувачення в неправді, зраді, що стали на заваді коханню. Бурхлива, неспокійна *вода* пов'язується в народній уяві з образом дівчини, коханої. Поєднує їх поняття краси, чистоти, свіжості, щастя.

Із архетипом-символом *вода* пов'язуються й уявлення про небуття, смерть, забуття. В українському народному світобаченні вода — сила, що несе загибель, символ минулості всього суцього. У фольклорі, в художній літературі образ-символ *вода* нерідко передає почуття безвиході, відчаю, що веде до смерті. В українських піснях вода здебільшого створює образ-паралель до поняття горя, журби; за водою спливає доля. Вода тепла — біда, каламутна — сум, шумить вода — страждають закохані.

Образ-символ *вода* може ускладнюватися; від конкретики предметної назви, що визначається рецепторне, до поступового узагальнення, набуття рис усебічного, архетипного поняття — такий шлях нерідко проходить слово в процесі символізації. Зовні наче й лагідна, спокійна, *вода* несе в собі таїну — за цим покривом ховається спокій забуття, безвихідь.

Також образ *води* пов'язується із поняттям швидкого плину часу: Двічі в одну *воду* не ввійдеш (прислів'я).

Обидва підходи до інтерпретації образу-символу *вода* — як ідеї загибелі, так й ідеї життя — знайшли відображення у сталих номінаціях — *мертва вода*, *вода живуца (жива)* й *цілюца (цілюца)*. Мертва вода несе загибель, смерть; вислів *як скупаний у мертвій воді* означає «приголомшений, пригнічений» (вода викликає нещастя). Довга низка фразеологізмів із компонентом *вода* зберігає образне значення забуття, загибелі: *наче у воду впасти (пірнути, канути)*, *як вода змила, як водою пішло, як за водою пішло* тощо — без сліду зникнути; пропасти'.

На противагу воді, існує антонімічний архетипний символ — *вогонь*. Він уособлює життя, радощі буття. Ритуальне поклоніння вогню поступово набувало форм словесної символізації, вело до створення численних образно-метафоричних контекстів зі стрижневим компонентом *вогонь*, що передає досить широку палітру значень. Особливістю слова-символу стала його здатність залучати ряд більш або менш близьких слів-понять на позначення тепла, світла тощо (*подум 'я, вогнище, іскри, блискавка, смолоскип, маяк, свічка* і под.), що, з одного боку, передають аналогічне символічне значення, з другого — вносять у нього семантичні елементи, трансформуються в нові символічні фігури [Кононенко 2008, с. 165].

Обожнення вогню (світла, сонця), на думку багатьох дослідників, було в основі міфології давніх людей. Первісне архетипне значення слова-поняття *вогонь* більшою або меншою мірою зберігається в усіх семантичних перевтіленнях на українському національному ґрунті. Водночас виникають нові образні асоціації і паралелі; архетип локалізується, а його трансформи прив'язуються до місцевих умов, традицій і звичаїв.

Вогонь як носій ідеї життя, буття відповідає загально-філософській концепції оптимістичного сприйняття дійсності, закодованій в українському менталітеті. Вогонь як символ оновлення, свободи, перемоги, протиставлений ідеї темряви як зневіри, загибелі, широко використовується в поетичних текстах. *Вогонь* — це й образ страшною, непереборною сили, що здатна спалити все живе; протистояти такій силі можуть лише неабиякі сміливці.

Двоїсте почуття: шанування і страху — знаходиться в основі ритуалів поклоніння *вогню*. У стародавніх і примітивних культурах вогню поклонялися як самому Богу, а пізніше — як символу божественної сили. Стародавні вважали *вогонь* живою істотою, що живиться, росте, вмирає, а потім народжується знову. Завдяки тій ролі, яку вогонь грав в житті людей, в більшості міфологічних традицій він вважався результатом божественної діяльності. Традиція новорічних вогнів відбувається з обрядів магії, вона символізує повернення сонячного світла і тепла. В основі символізму Вічного вогню є турбота про збереження домашнього вогнища, з найдавніших часів мала величезну важливість. Символізм вогню, пов'язаний з сексуальністю (вогонь — метафора сексуального бажання), заснований на стародавній техніці отримання вогню за допомогою тертя [Тресиддер 1999].

Отже, архетипічні символи *вода* та *вогонь* можуть передавати широке коло асоціацій; їх значення досить часто суттєво розходяться, трансформуються в досить віддалені за змістом образи; більше того, під видозміни підпадають й оцінно-характеристичні моменти: від оспівування життєдайної сили цих символів, до різкого засудження їх руйнівної сили. Завдяки здатності вмещувати об'ємні поля ідей-образів, на основні поняття *води* та *вогонь* нашаровуються численні супровідні поняття. Показово, що їх розвиток і перетворення можуть бути часом несподіваними. На цих трансформаціях заснований помітний відбиток національно-мовних процесів.

Підсумовуючи вищевикладене, маємо зауважити, що архетип є унікальним різновидом символу. Архетип завжди має символічне значення, але не кожний символ можна назвати архетипним. Лише архетипні символи зберігають однакове значення в ритуалі, обряді, народнопісенній творчості, мистецтві. Проаналізований матеріал свідчить про широкі можливості інтерпретації архетипних символів на національному ґрунті та їх визначне місце у створенні мовної картини світу.

Література

Заболотська О. Символи явищ природи у творах різних жанрів // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Лінгвістика" Випуск ІХ. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. – С. 150 – 156. *Кононенко В.І.* Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2008. – 327 с. *Снитко Е. С.* Символика русской и китайской сказки: этнолингвистический аспект // Слово. Символ. Текст: Сб. науч. тр., посвящ. 80-летию проф. М.А.Карпенко / Украинская ассоциация преподавателей русского языка и литературы; Киевский национальный ун-т им. Тараса Шевченко / Е.С. Снитко (общ.ред.), Л.П. Дядечко (общ.ред.). — К., 2006. — 380с. *Тресиддер Дж.* Словарь символов / Пер. с англ. — М.: Фаир-пресс, 1999. — 448 с. *Федоров В.* Символ: образ і знак [Текст] / В. Федоров. - Т. : Підручники і посібники, 2009. - 256 с. *Шелестюк Е.В.* Семантика художественного образа и символа. М., 1998. С. 5. *Юнг К. Г.* Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с. *Wheelwright P.* The archetypal symbol. // Perspectives in literary symbolism. V.I. The Pennsylvania State University Press. University Park; London, 1968. – P. 222.

УДК 811.111:165.194

ТОМЕНЧУК М.В.

(Закарпатський державний університет)

СФЕРИ КОНЦЕНТРАЦІЇ КУЛЬТУРНО МАРКОВАНИХ МОВНИХ ОДИНИЦЬ У НАЦІОНАЛЬНИХ ВАРІАНТАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

У статті подано класифікацію національно маркованої лексики, виокремлено й систематизовано сфери концентрації національно маркованих елементів реалітивного простору американської, австралійської й канадської лінгвокультур.

Ключові слова: концептуалізація, лінгвокультурний концепт, національно маркована лексика.

Томенчук М.В. Сферы концентрации культурно маркированных языковых единиц в национальных вариантах английского языка. В статье дана классификация национально маркированной лексики, выделено и систематизировано сферы концентрации национально маркированных элементов реалитивного пространства американской, австралийской и канадской лингвокультур.

Ключевые слова: концептуализация, лингвокультурный концепт, национально маркированная лексика.

Tomenchuk M. V. Domains of Culturally Marked Language Units in National Varieties of English. The article deals with the nationally marked vocabulary classification. Semantic domains of nationally marked units of American, Australian and Canadian English are outlined and defined.

Key words: conceptualization, linguocultural concept, nationally marked vocabulary.

Однією з центральних проблем сучасної когнітивної лінгвістики є необхідність поглибленого вивчення тих питань, які стосуються безпосереднього співвідношення концептуалізації та вербалізації навколишнього світу, здійсненого за допомогою різних мовних одиниць. Специфіка участі мови у процесі концептуалізації дійсності полягає в її здатності закріплювати результати пізнавальної діяльності свідомості, опосередкованої способом життя й особливостями культури кожного конкретного народу. Проблема співвідношення концептуалізації та вербалізації розглядається як когнітивна основа для дослідження взаємозв'язку культури й мови та набула особливої **актуальності** у зв'язку з інтенсифікацією, значним розширенням міжнародних контактів і необхідністю досягнення взаєморозуміння у діалозі культур. Незважаючи на підвищення останнім часом інтересу до вивчення різномовної концептуалізації дійсності [Белова 2002; Бессонова 2002; Болдырев 2001; Вежбицкая 2001; Елизарова 2005; Жаботинская 2003; Жайворонок 2004; Іващенко